

Bataven in Noord-Frankrijk?

Ad Maas Leende

Op holle boomstammen kwam een deel van de bevolking van Hessen de Rijn afzakken. Deze mensen – Chatten genaamd- vestigden zich in de Betuwe. Later werd hun gebied uitgebreid tot en met (een deel van) de provincie Noord-Brabant. In december 2010 wierp de archeoloog Jan Vredenberg (4) naar eigen zeggen een nieuw licht op de relaties tussen Eburonen en Bataven. Kernkwestie was de vraag of de Eburonen in het rivierengebied al of niet geleidelijk verdrongen werden door de Bataven. Muntvondsten zouden dat kunnen aantonen. Wellicht moeten we het gebied van de Bataven ruimer zien dan alleen het expliciete huidige rivierengebied. De Bataven bewoonden waarschijnlijk een omvangrijker gebied. Ook een deel van het huidige Noord-Brabant werd door hen bevolkt. Hun aanwezigheid viel samen met de bloeiperiode van het Romeinse rijk in het toenmalige Nederland. In die tijd was dit grondgebied dicht bevolkt en moeten er heel wat inheemse wegen gelegen hebben die uiteraard aansloten op de diverse soorten Romeinse wegen. Als we archeologisch onderzoek serieus nemen dan wordt gelogenstraft (5) dat er in de eerste 3 eeuwen n. Chr. sprake zou zijn van een relatief leeg gebied. Het huidige Nederland was toen wat groter, was wat droger en nogal druk en dynamisch. De Holle Boomstammen van Albert Delahaye sloegen echter niet op de stroomafwaarts varende Chatten maar op historici die niet inzagen dat de Bataven volgens hen helemaal niet in het latere Nederland gevestigd waren, maar in Noordwest-Frankrijk, namelijk het land van Béthune e.o. en de plaats Noyon die het ware Noviomagus van de Bataven en Romeinen geweest was. Deze visie is in het artikel *De Romeinse routes in de Lage Landen* (3) van Ruud van Veen onderuit gehaald, en misschien moeten we wel zeggen: de genadeslag toegebracht. Maar daarmee is niet gezegd dat er in Noordwest-Frankrijk geen Bataafse bevolking een thuisland was.

Historische informatie

Plinius spreekt in zijn encyclopedie *Naturalis Historia* twee maal over de Bataven, zelfs over de nobilissima Batavorum insula. Al eerder had Caesar dat eiland genoemd en geografisch aangeduid, maar er is nu toch wel een algemene opvatting dat deze opmerking naderhand is ingevoegd in de *De Bello Gallico* (waarvan we pas een kopie hebben van circa 1000 n. Chr), bijvoorbeeld door iemand die de encyclopedie van Plinius kende. In het boek *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (2) wordt dan ook terecht gesteld: ...*Caesars De Bello Gallico 4.10.1-2 moet als bron voor de vroegste geschiedenis van de Bataven geëlimineerd worden.* Zij zouden op een eiland wonen daar waar de Maas en de Waal bij elkaar komen, 80 Romeinse mijlen van de rivier. De toenmalige kopiïst was er in elk geval van overtuigd dat we te maken hadden met het gebied van De Betuwe. Op Tacitus kunnen we misschien meer staat maken. De Bataven zouden oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van de Chatten, maar na een conflict waren ze daarvan afgesplitst. Vervolgens vestigden zij zich in de Rijndelta. Rond 12 v. Chr. werden zij door de Romeinen onder Drusus onderworpen en daarna bondgenoten van het Romeinse Rijk en ze waren vrijgesteld van belastingen

Oppidum Batavorum

In die tijd wordt Oppidum Batavorum, een van de voorlopers van het huidige Nijmegen, de hoofdstad van (voor) de Bataven. Ik citeer deze keer (vooral ook voor onze jongere lezers) een Engelse vertaling van zijn bevindingen: "The Batavians, while they dwelt on the other side of the Rhine, formed a part of the tribe of the Chatti. Driven out by a domestic revolution, they took possession of an uninhabited district on the extremity of the coast of Gaul, and also of a neighbouring island, surrounded by the ocean in front, and by the river Rhine in the rear and on either side. Not weakened by the power of Rome or by alliance with a people stronger than themselves, they furnished to the Empire nothing but men and arms. They had had a long training in the German wars, and they had gained further renown in Britain, to which country their cohorts had been transferred, commanded, according to ancient custom, by the noblest men in the nation. They had also at home a select body of cavalry, who practised with special devotion the art of swimming, so that they could stem the stream of the Rhine

with their arms and horses, without breaking the order of their squadrons." Als je dit in het Engels leest, dan klinkt het nog mooier.

De opstand

In 69 na Christus leidt Julius Civilis de Bataafse Opstand tegen de Romeinen. Deze opstand is op verschillende manieren in politiek opzicht uitgelegd. In het eerste deel van de *Geschiedenis van Nijmegen* (6, p. 47) wordt benadrukt dat de opstand algemeen niet wordt gezien als een soort onafhankelijkheidsoorlog, maar veel meer als een poging om een herstel van de antiqua societas, het oude bondgenootschap, af te dwingen op de oude voorwaarden. Met behulp van de Friezen en de Caninefaten behaalden de Bataven allerlei overwinningen. Een hele reeks Romeinse forten langs de Rijn werd in korte tijd verwoest. Het jaar daarop keerden de kansen. De opstand eindigde in 70 met de nederlaag van de Bataven. Al jaren speelt door mijn hoofd de gedachte om een studie te maken van de Bataafse en de Joodse opstand en te zoeken naar mogelijke overeenkomsten.

Verdwijnen uit de geschiedenis / geschiedschrijving?

In tal van publicaties leest men (ongeveer) de volgende slot-som....*Na de 3e eeuw werden de Bataven niet meer genoemd, vermoedelijk zijn zij tijdens de Grote Volksverhuizing 'opgegaan' in stammen als de Franken en de Friezen, hoewel ook wel geopperd wordt dat zij met de Romeinen naar het zuiden zijn getrokken. Hun gebied komt in handen van de Salische Franken.* Van deze visie kunnen we zeggen dat de Bataven na die tijd nog wel in diverse bronnen worden genoemd, vooral als een herinnering of vorm van geschiedschrijving maar ook als werkelijk bestaande groep. Bataven zijn natuurlijk vaak buiten het Nederlandse rivierengebied gesignaleerd, vrijwel steeds in samenhang met het Romeinse leger. In Brittannië waren ze actief en bij Langres lagen Bataafse cohorten. *In Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (2) worden nog andere bronnen vermeld, dus naast Caesar, Plinius en Tacitus (*Historiae, Germania en Annalen*). Cassius Dio meldde bijvoorbeeld dat Drusus in een actie tegen de Sigambri het eiland der Bataven passeerde. Nu naar teksten die de periode na circa 260/279 n. Chr. betreffen. De naam 'Batavia' wordt genoemd in diverse lofredevoeringen (panegyrici) uit de 3^e en 4^e eeuw, Constantinus, de vader van Constantijn de Grote, zou onder andere in Batavia (waar ook Franken gevestigd zijn) orde op zaken gesteld hebben, de Peutingerkaart meldt de Patabus, Passau heette in de *Notitia Dignitatum Castra Batava*. Zosimus (5^e eeuw) kijkt terug op een Batavia dat door Salische Franken in bezit is genomen. Eigenlijk verdwijnen de Bataven uit de vroege geschiedschrijving met de val van het West-Romense rijk. In de tweede helft van de derde eeuw is er iets ingrijpends gebeurd met de Bataven in het midden-Nederlandse Batavia.

Epigrafische informatie

Epigrafische informatie wordt vaak opgegraven en heeft daardoor een archeologisch karakter maar de informatie op zichzelf is schriftelijk, dus te beschouwen als 'historische' documentatie. De epigrafie in verband met de Bataven is helder in kaart gebracht door Ton Derks (2). De epigrafische bronnen zijn relatief talrijk en divers, constateert Derks, en in tijd en ruimte sterk uiteenlopend. Ze bestaan in hoofdzaak uit monumentale inscripties op grafmonumenten en wijgeschenken van steen of brons, verder uit een soort overeenkomsten op duurzaam materiaal, en uit aanduidingen op voorhanden zijnd materiaal, zoals stempels en graffiti. Erg bekend zijn de Vindolandatabletten met daarop allerlei alledaagse teksten. Ook in Rome zijn vooral 'Bataafse' grafmonumenten tevoorschijn gekomen. Derks neemt in zijn inventarisatie 75 stukken op van met name bekende Bataven, 15 van bestuurders in het gebied van de Bataven en 14 van personen met een naam die op een Bataafse herkomst wijst. De vindplaatsen zijn vaak vermeld. Een stuk of 15 in Midden-Nederland, de overgrote meerderheid in Rome of op andere plaatsen buiten Nederland, maar geen in Frankrijk, laat staan in Noordwest-Frankrijk. Hier zijn epigrafische bronnen in verband met de Caninefaten niet bij betrokken.

Een archeologische excursie op het eiland van de Bataven

Juist het archeologisch onderzoek toont aan dat het epigrafische materiaal dat in Midden-Nederland gevonden is, vrijwel het enige materiaal is dat schriftelijke bronnen kan bevestigen. Dit materiaal kan echter niet gebruikt worden om te beweren dat Bataven in het huidige Nederland *niet* gevestigd waren.

Wat levert het archeologisch onderzoek op? Louis Swinkels (2) constateert in een overzicht van de archeologie in verband met Bataven in Nederland dat er wel veel aanwijzingen zijn gevonden voor bewoning in de periode 50 v. Vhr. – 250 n.Chr, zeg maar drie eeuwen, maar dat daarin vrijwel geen materiaal te vinden is dat Bataven herkenbaar maakt. De hoofdzaken van zijn schets lopen we nu na.

De bekende archeoloog J. Holwerda achtte het bewezen dat de Bataven en andere Germaanse volkeren, zoals de Friezen en Caninefaten, niet lang voor het begin van de jaartelling vanuit Hessen naar Nederland waren gekomen, dit volgens hem op grond van overeenkomsten in aardewerk. Ook was hij ervan overtuigd dat bij Nijmegen een Bataafse burcht gelegen had. Hij kreeg voor beide visies weinig steun bij collega's. Voor een boek waarin hij zijn studie van de Bataven samenvatte kon hij geen uitgever vinden. Een trieste gang van zaken. Na de tweede wereldoorlog zette P. Modderman het onderzoek in het veronderstelde Batavengebied voort, vooral vanuit de mogelijkheden van bodemkartering. De woongronden bleken alle gekoppeld aan de stroomruggen van de oude rivierlopen en de oeverwallen van de bestaande rivieren. Een belangrijke fase in het onderzoek werd ingeluid door het onderzoek van J. Bogaers in het zwaar door oorlogshandelingen getroffen Elst: onder overblijfselen van een kerkgebouw en de voorgangers daarvan werden de resten gevonden van twee tempels uit de Romeinse tijd. Bogaers visie werd vanaf circa 1955 in brede kring bekend en dat is nu nog merkbaar. In zijn studie nam archeoloog Bogaers juist als uitgangspunt de berichten bij antieke schrijvers en teksten van bewaard gebleven inscripties voor de interpretatie van het archeologisch onderzoek. Strikt archeologisch gezien was er nog weinig te melden over de cultuur en identiteit van de Bataven.

Rond 1980 kwamen er nieuwe archeologische initiatieven tot ontwikkeling. Veel onderzoek en discussie over opgravingen in Nijmegen (Batavodurum, Oppidum Batavodurum, Noviomagus, Ulpia Noviomagus) en grootschalige opgravingen op 'het Bataafse platteland' (Druten, Oss, Wijk bij Duurstede, Hatert en Empel). De archeologen N. Roymans en W. van der Sanden zagen grote overeenkomsten tussen gevonden munten in zandwinningen langs de Maas tussen Rossum en Lith en munten die in Hessen gevonden waren en werden. De munten werden Keltisch genoemd en deze onderzoekers slaagden erin of leken erin te slagen een groep zilveren exemplaren als 'Bataafs' te identificeren. Naderhand werd deze ontdekking hier en daar wel betwijfeld maar ze lijkt tot nu stand te houden.

Ook door W.J.H. Willems werd belangrijk onderzoek verricht. Hij inventariseerde alle archeologische vondsten en vindplaatsen in het hele oostelijke rivierengebied uit de periode 250 v. Chr. tot 750 n. Chr. Het gebied bleek al vóór de komst van de Bataven dicht bevolkt geweest te zijn en een daadwerkelijke vestiging van *nieuwe* inwoners was nergens aantoonbaar, behalve dan via de genoemde verzameling munten. Het bestuursdistrict van de Bataven reikte ook ten zuiden van de Maas en omvatte kennelijk vijf deeldistricten: Elst, Wijchen, Cuijk, Halder en Rossum. Hij kwam tot een bevolkingsaantal van 40.000 mensen. Halverwege de derde eeuw n. Chr. eindigde de groei van het aantal nederzettingen. J. Bloemers zag het Bataafse gebied nog groter en maakte duidelijk dat Oppidum Batavorum niet gezien moest worden als stad van de Bataven maar als stad in het gebied van de Bataven. Bij zowel Willems en Bloemers ging het zonder twijfel om aantoonbare feiten over nederzettingen en bevolking, maar de criteria om van Bataven te kunnen spreken waren niet overtuigend. Roymans sloot op deze bevindingen aan met de volgende optie: pas uit de vermenging van een aristocratische groep nieuwkomers uit de Duitse landstreek Hessen met de autochtone bevolking zou, mede in interactie met de Romeinen, een nieuwe etnische groep zijn ontstaan. De Romeinen noemden die groep Bataven.

N. Roymans en T. Derks plaatsten de tempel van Empel volledig in een inheemse context waaraan de Bataafse God Hercules Mugusanus werd verbonden. De tempel zou vooral gediend hebben voor Bataven die van hun militaire loopbaan in het Romeinse leger afscheid namen. Er werden ook enkele Magusanus-vondsten gedaan, maar dat is in een veel groter gebied ook het geval. De Bataven werden gezien als een krijgshaftig volk (van veeboeren), maar juist tegen die interpretatie protesteerde de archeologe Carol van Driel-Murray. Zij zag en ziet de de Bataven niet als trotse krijgers die een gewaardeerde plaats veroverden in het Romeinse rijk, maar veel meer als slachtoffers van een

imperialistische politiek. Je (familie) werd pas Bataaf door een loopbaan in het leger. Swinkels komt tot de volgende conclusie: “Afgezien van de Bataafse munten en de inscripties met directe verwijzingen naar een Bataafse wereld zijn tot nu toe geen specifiek Bataafse bodemvondsten, bijvoorbeeld bepaalde huis- of aardewerkvormen, bekend”. Misschien moeten we dus stellen dat de mensen die Bataaf genoemd konden worden vaak behoorden tot een inheemse bevolking. Je kon Bataaf gemaakt worden. Op grond van voornamelijk historische informatie nemen we aan dat Bataven woonden op en om het Insula Batavorum, waar halverwege de derde eeuw de omstandigheden ingrijpend veranderden.

Noordwest-Frankrijk

We kunnen nadenken over de vraag wat dat ‘opgaan’ van Bataven kan betekenen. Een verplaatsing naar het zuiden al of niet in het spoor van de Romeinen is niet in tegenspraak met dat ‘opgaan’. Opgaan kan juist inhouden dat ze met Romeinen op bepaalde wijze zuidwaarts trokken. Op basis van Panegyryci-teksten is dat al wel eerder geopperd en betoogd. Ook is mogelijk dat op bepaalde plaatsen in het rivierengebied Bataven achter bleven, een moeilijke periode overwonnen en toen politiek samengingen met (Salische) Franken die zich ook naar het zuiden verplaatsten. De veranderde situatie halverwege de derde eeuw n. Chr. kun je aan van alles en nog wat toeschrijven, maar het staat buiten twijfel dat ook vernatting van regio’s een belangrijke factor geweest moet zijn, of men dat een transgressie wil noemen of niet. De historische kwestie is of duurzame bewoning op bepaalde plaatsen mogelijk bleef. De betreffende groep Franken kreeg klaarblijkelijk een taak toevertrouwd in de bewaking van waterwegen in het rivierengebied, was tijdelijk in Taxandria gevestigd, trok door dat gebied heen, en kwam via de Romeinse Tongeren-Bavay-Boulogne in Noordwest-Frankrijk terecht. Meestal wordt gedacht aan Salische Franken. Het is een aannemelijke veronderstelling om ervan uit te gaan dat Bataven in die beweging en verhuizing of in het spoor daarvan zijn meegegaan.

In dit verband is het interessant om hier aandacht te schenken aan een artikel van A. Wouters dat in 1996 gepubliceerd werd in het tijdschrift *Naamkunde*. Ik laat hier de taalkundige en toponymische overwegingen achterwege, behalve dan dat het gaat om een interlineaire glosse bij een paasage in de *Historiae* (circa 417 n. Chr.) van Orosius. Er staat *uatanan* boven bij het woord *Batavosque* in een passage over Brittannië. De tekst van het handschrift dateert uit de 11^e eeuw en is geschreven in de Sint Bertijnsabdij in St. Omer; de genoemde glosse is in een andere hand geschreven. Wouters betoogt – en hij is niet de eerste – dat hier de locatie Watten is bedoeld, de plaats waar nu nog de indrukwekkende ruïne van een abdij te zien is met uitzicht over een imponerende vlakte (het Almere, volgens Delahaye). Orosius noemt de stammen op het vasteland tegenover Brittannië van zuid naar noord: Morini, Menapii en Batavi. Hun gebieden ziet hij kennelijk ten zuiden van Brittannië, wat op een oude kartering kan wijzen (Erasthenes). Als *uatanan* voor Watten staat, is *Batavos* het zevende toponiem uit deze streken, zegt Wouters.

Wat Watten betreft zijn twee bronnen informatief: *Chronica monasterii Watinensis* en *Miraculum sancti Donatiani*. De anonieme auteurs van deze documenten leggen op basis van overgeleverde geschiedschrijving een verband tussen Watten en Bataven. Wattenaren zijn Bataven of ze stammen van deze groep af. Er was daar een kolonie van Bataven, volgens het wonderverhaal. In beide bronnen worden Menapii verdeeld in Caleti (Cassel?) en Batavi, maar er zijn geen andere vroege bronnen die dat bevestigen. Er is dus een verband tussen mirakel en kroniek enerzijds en de *uatanan*-glosse anderzijds, maar daarmee weten we nog niet wat dat verband is. Er zijn allerlei jongere bronnen die Watten in verband brengen met Batavi en Colonia Batavorum, maar die bronnen zijn na-vertellingen en voegen niets toe. Interessant is wel dat Malbrancq in zijn *De Morinis II* (1647) de relatie Watten – Batavi verwerpt. Het gaat niet om Batavi, stelt hij, maar om Batani: de burcht Batana kreeg later de naam Watana, aldus Malbrancq. (Bij hem staat Watten als Vaganum op een kaart, en dat is dan weer een heel ander verhaal. Hij gaat ervan uit dat de burcht van Watten door Caesar is gesticht, net als die van Cassel.) Alles overwegende komt Wouters tot de conclusie dat een ‘eeuwenoude en eeuwenlange traditie’ zijn belangrijkste argument is voor de stelling dat de *uatanan*-glosse een attestatie voor Watten is, en dat de koppeling aan Bataven dus houdbaar is.

We moeten hier terug in herinnering roepen een taalkundige discussie over de mogelijke relatie tussen Watten, Guatinum, Watavi en Batavi, die opgenomen werd in de 11^e jaargang van SEMafoor, tussen Ruud van Veen en wijlen Hans den Besten. Hoewel de argumenten van Van Veen om taalkundige/toponymische benaderingen optimaal kritisch te bekijken tot nadenken stemmen, werd een deel van deze discussie tot nu toe in het voordeel beslist van de hoogleraar taalkunde Den Besten. Den Besten laat zien dat vanuit klankwetten een overgang van Hessen naar Chatti mogelijk is, maar een overgang van Chatti naar Katten niet. Hij zegt ook dat een overgang van Patabus naar Batabus en Batavus niet onmogelijk is maar een overgang naar Watavus, Watabus en Watavi naar Batavus en Batavi wel. Als we de p van Patabus beschouwen als een afschrijffout voor b, dan zou je Patabus kunnen opvatten als Fluvius Patabus (Batabus), dat wil zeggen: de Batavische rivier. Maar nu de kwestie 'uabatan-Bataven'. We kunnen vanuit het woord *uabatan* (Watanan of Watten) volgens Den Besten niet bij Batavi uitkomen (volgens Ruud van Veen wel) en op dit punt is de benadering van Hans den Besten onderbouwd met veel kennis van zaken; in taalkundig opzicht mogen we gerust overhellen naar zijn visie. Maar .....hoe zit het met het omgekeerde? Batavi hebben hun naam niet gekregen via *uabatan* (Wattana, Wattene) maar omgekeerd: Watten is ontsprongen aan Batavi (Batave). Dat kan taalkundig wel: Liber werd bijvoorbeeld *livre*. Als we aannemen dat Bataven in Noordwest-Frankrijk terecht kwamen, ook een colonie stichten in/nabij Watten, dan is het juist aannemelijk dat Watavi volgde uit Batavi. Eerst Bataven dan Wataven en vervolgens Watten.

Mijn conclusie in verband met de mogelijke relatie van Bataven en Watten is deze: er is geen overtuigend bewijs, maar een aannemelijke hypothese. De discussie Hans den Besten – Ruud van Veen doet geen afbreuk aan deze hypothese, intendeel: ze is zo op te vatten dat de hypothese erdoor ondersteund wordt.

Literatuur

1. H. den Besten, Hoe je niet Bataven vindt: taalkundige opmerkingen, SEMafoor 11.4
2. L. Swinkels e.a., De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk, Amsterdam-Nijmegen 2004
3. R. van Veen. De Romeinse routes in de Lage Landen, SEMafoor 12.3 (2011)
4. J. Vredenberg, De muntschat van Amby. Nieuw licht op de relaties tussen Eburonen en Bataven, Archeobrief december 2010
5. K. Wayenberg, Romeinse wegen in Nederland, SEMafoor 12.4
6. W. Willems en J. Haalebos, Civitasvorming en de opstand van de Bataven, in: Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 1, Nijmegen 2005
7. A. Wouters, Bataven in Watten? Een nieuwe kijk op de elfde-eeuwse uabatan-glosse, Naamkunde28, nr. 1-2 (1996)